

DISCRETIE EN ETHIEK binnen "DE INSTITUTIE ONDER OVERDRACHT"¹

Jonckheere Lieven

Vandaag hebben we het dus over de discretie als ethisch probleem binnen de institutie. Dat doen we niet in algemene filosofische of moraliserende termen, maar binnen een welbepaald kader waarbinnen slechts van psychoanalyse sprake kan zijn, namelijk de overdracht. Bij wijze van inleiding blijf ik even stil staan bij de algemene titel van deze lezingencyclus, die misschien een beetje enigmatisch gebleven is: "de institutie onder overdracht".

institutionele overdrachtsneurose?

Eerst verklap ik dat deze titel geïnspireerd is door een tekst van Jacques-Alain Miller uit 1982 met als titel "Clinique sous transfert", vertaald als "Kliniek onder overdracht". Daar probeert Miller het begin van een analytische kuur te formaliseren, het punt van overgang van de preliminaire gesprekken naar de eigenlijke analyse, het moment dus waarop een analyticus besluit dat er analyse mogelijk is met een bepaald subject. Dat beginmoment meent Miller te kunnen vatten via het concept van de *signifiant du transfert* of overdrachtsbetekenaar, een concept dat hij opviste uit de tekst waarin Lacan voor het eerst zijn opvattingen over het einde van de analyse op systematische wijze uiteenzette, de tekst van 9 oktober 1967 over "Le psychanalyste de l'Ecole".

Sterk vereenvoudigd komt Millers opvatting erop neer dat de analyticus eerst een idee moet hebben van de plaats die hij in de overdracht inneemt: op basis van wat, van welke betekenaar, veronderstelt een subject dat de analytikus een weten heeft, een coherent en transparant geheel van betekenaars dus, die de betekenis kunnen leveren van zijn symptomen.

Lacans overdrachtsbetekenaar, als voorwaarde voor een analyticus om iets te kunnen betekenen of iets te kunnen interpreteren, heeft een voorloper in Freuds *Übertragungsneurose* of overdrachtsneurose. Ik citeer Freud: "Als de patiënt maar zoveel medewerking aan de dag legt dat hij de bestaansvoorwaarden van de behandeling respecteert, dan lukt het ons regelmatig om al zijn ziektesymptomen een nieuwe overdrachtsbetekenis te geven, dus zijn gewone neurose door een overdrachtsneurose te vervangen, waarvan hij dan door de therapeutische arbeid kan genezen worden". Die overdrachtsneurose is dus een soort artificiële ziekte die volledig is gekristalliseerd rond de figuur van de analyticus of toch iets dat de analysant hem toeschrijft. Voor die analyticus is de overdrachtsneurose dan ook volledig, als het ware van binnenuit toegankelijk.

¹ Gezelschap voor Psychoanalyse en Psychotherapie, 11 februari 1995

Ik ga hier niet verder in op Freuds overdrachtsneurose en Lacans overdrachtsbetekenaar. De titel "Institutie onder overdracht" wil in elk geval iets suggereren dat in dezelfde lijn ligt. Opdat analytici hun plaats vinden en iets kunnen betekenen in de institutie die hen binnenhaalt, moet zich rond hen misschien ook eerst een soort institutionele overdrachtsneurose uitkristalliseren. De remmingen, symptomen en angsten van een institutie moeten eerst een overdrachtsbetekenis krijgen in relatie tot haar analytici. De reeds bestaande problemen van een institutie moeten dus eerst ontdekt en in het beste geval zelfs volledig verdwijnen achter de problemen die deze institutie uiteindelijk met haar analytici begint te krijgen. Tegengesteld aan een bekende anarchistische leuze kan een analyticus slechts werken in een institutie als hij niet meer denkt dat hij een deel van de oplossing is, maar als hij effectief een deel van het probleem is geworden.

Vanuit Millers "Clinique sous transfert" kunnen we dus een suggestie tot extrapolatie van het klinische naar het culturele veld halen. Maar voor een breder publiek is het ongetwijfeld opportuener eerst deze titel terug te voeren op een aantal vaststellingen van Freud in verband met instituties: vooreerst een vaststelling uit 1921, in "Massenpsychologie und Ichanalyse", die ik resumeer als "de overdracht *in* de institutie" - vervolgens een vaststelling uit 1930, in "Das Unbehagen in der Kultur", die ik resumeer als "de overdracht *op* de institutie". Beide vaststellingen van Freud koppel ik aan mekaar in de volgende stelling: de overdracht in de institutie zoekt een uitweg voor de impasse van de overdracht op de institutie. Ik leg dat uit.

overdracht op de institutie leidt tot een reëel verlies

Eerst de overdracht op de institutie.

Het ongeluk van de mens heeft volgens Freud een natuurlijke én een culturele oorsprong. Aan de ene kant is er de overmacht van de natuur tegenover ons armzalig lichaam, en die natuur dat zijn zowel de natuurkrachten buiten als de driften in ons. Dat ons lichaam in de sandwich genomen wordt tussen die externe en interne natuur, daarbij moet elk zinnig mens zich uiteindelijk neerleggen - aldus Freud. Maar waar niemand zich ooit bij lijkt te kunnen neerleggen, dat is het ongeluk uit culturele bron, het ongeluk uit onze al te menselijke organisatie van de menselijke relaties, het ongeluk dus uit de institutionalisering van de sociale relaties. We kunnen maar niet inzien waarom die met de beste bedoelingen van het lustprincipe in het leven geroepen instituties ons niet alleen niet beschermen tegen de onlust maar uiteindelijk zelf de bron bij uitstek van alle onlust worden. Dat is de vaststelling van waaruit Freud in 1930 het algemene *Unbehagen* in de cultuur analyseert.

Veel vroeger, in 1908, in "Die kulturelle Sexualmoral und die moderne Nervosität" had Freud datzelfde probleem anders gesteld vanuit de minimale institutie van het huwelijk. Daar stelde hij vast dat de driftoffers van ieder afzonderlijk om de culturele instituties tot stand te brengen, en in stand te houden, veel groter zijn dan de winst die ieder voor zich uiteindelijk uit die instituties haalt. We worden dus bedrogen door onze instituties. We krijgen niet terug wat we erin investeren, laat staan dat er intrest bovenop zou komen. Kortom: we betalen te veel voor onze instituties.

"Ik betaal te veel" - ook in de psychoanalytische kuur markeert deze uitdrukking vaak een kentering in de positieve overdracht waarmee iemand zijn analyse gestart was. In die psychoanalyse wordt dan manifest wat in onze verhouding tot elke institutie latent is: namelijk dat de positieve overdracht, die zoveel en soms alles doet investeren in een bepaalde institutie, uiteindelijk altijd confronteert met een puur, structureel, reëel te noemen verlies of driftoffer - waarvoor we dus niets terug krijgen.

Op dat punt van reële driftoffer dringt zich dan ook de vraag op of het nog de moeite waard is om vast te houden aan die instituties, om dupe te zijn van zijn positieve overdracht op die instituties waarvoor we ons om te beginnen zoveel lust ontzeggen en die ons uiteindelijk zoveel onlust bezorgen. Op dat punt staat het subject voor de keuze.

De meest voor de hand liggende keuze is een ommekeer in de overdracht op de institutie, van positief naar negatief. Zo lijkt Freud in 1930 de door fascisme gecultiveerde cultuurvijandigheid te begrijpen, waarin de eigen instituties de bron van alle onlust worden en de natuur de bron van alle lust. Een primitieve kreet waarvan, zoals U weet, de echo's zich heden weer vermenigvuldigen.

Meer in het algemeen gesteld kan die ommkeer in de overdracht bij de confrontatie met het reële verlies leiden tot allerlei cynisch te noemen pogingen (waaronder dus het fascisme) om geen dupe meer te moeten zijn van die instituties, pogingen dus om volledig buiten die instituties te staan. Op een bepaald moment, nog niet eens zo lang geleden, hebben zelfs psychoanalytici zich daartoe laten verleiden: het zou onmogelijk zijn om te werken in een institutie, en a fortiori om daarin te werken als analyticus. Bedoeling van onze lezingen daarentegen is van aan te tonen dat de psychoanalyse, in de geest van Freud en Lacan, niet leidt tot dergelijke cynische afstandname van de institutie, tot dergelijke 'splendid isolation'.

overdracht in de institutie als poging tot oplossing van dat reeel verlies

Om de positie van de psychoanalyse tegenover de institutie te situeren volg ik een andere keuze tegenover het driftoffer of reële verlies waarmee de institutie het subject konfronteert - een keuze die interessanter is dan het cynisme, maar op een bepaalde manier ook gevaarlijker. Die tweede keuze heb ik aangekondigd als "de overdracht *in* de institutie", waarbij ik meteen verwezen heb naar Freuds "Massenpsychologie". Vanuit die "Massenpsychologie" kunnen we twee vormen van overdracht in de institutie onderscheiden: enerzijds de massavorming rond het symbolische punt van de baas en anderzijds de imaginaire koppelvorming die daar tegen indruist.

1. Massavorming rond de baas als symbolische oplossing

Voor die eerste, symbolische overdracht in de institutie verwijs ik meteen naar het tekeningetje dat op discrete wijze de aankondiging van onze lezingen siert, en dat U misschien herkend heeft als het *panopticon* van Jeremy Bentham. Dat panopticon is het architecturale keurslijf voor zijn utilitaristische instituties. Sedert de moderne tijden zijn die utilitaristische instituties de klassieke vorm van onze instituties geworden, dat is ook nu nog grotendeels zo, en dat zal naar alle waarschijnlijkheid nog lang zo blijven.

Hoe zit dat panopticon nu in elkaar. Het ziet eruit als een reusachtig oog. In elk hokje, in elke cel aan de rand van wat we de iris zouden kunnen noemen, zit telkens één individu geïsoleerd, de ogen gericht op een centrale geblindeerde uitkijktoren, die dus op de plaats staat van het zwarte gat van de pupil. Ieder individu veronderstelt dat in die toren de baas of de grote Ander aanwezig is. Maar er wordt niet alleen verondersteld dat die Ander bestaat; men veronderstelt ook dat hij weet, én in een moeite door ook wil, wat het beste is voor iedereen. Die grote Ander staat dus garant voor "het grootst mogelijke geluk voor het grootst mogelijke aantal": wat meteen de sleutel formule van het utilitarisme is.

Van dat panopticon of die utilitaristische institutie is een psychoanalytische lezing mogelijk. Daarin fungeert dan die centrale uitkijktoren als een unheimliche materialisatie van het symbolische ik-ideaal. Het ik-ideaal is het ideale punt in de grote Ander van waaruit iedereen in zijn eigen niche denkt dat hij volledig en toch

ook graag gezien wordt door die Ander. Zoals bekend sluit dat mekaar uit: iemand volledig kennen en iemand graag zien; het ik-ideaal zou dat echter wel aankunnen. Dat ik-ideaal is terzelfder tijd de kern van de overdracht én van de groepsvorming, als men met Lacan het aanknopingspunt van de overdracht zoekt in het verondersteld wetend subject, of de Ander die vooreerst verondersteld wordt te bestaan en vervolgens ook verondersteld wordt te weten-én-te-willen wat het beste is niet alleen voor mij maar ook voor zoveel mogelijk aan mij gelijke anderen. Het verondersteld wetend subject van de overdracht is de grote Ander van het utilitarisme die garant moet staan voor "het grootste geluk voor het grootste aantal".²

Hoe stelt zich nu het probleem van de discretie binnen dergelijke utilitaristische institutie.

Van discretie is enkel sprake in die zin dat elk individu gescheiden is van elk ander, elk individu is verlaten. Het woord discretie stamt van het voltooid deelwoord van het latijnse *discernere*, *discretum*, wat gescheiden of onderscheiden betekent, met als afgeleide betekenissen eenzaam en verlaten. De utilitaristische institutie installeert dus een discretie van eenieder in zijn eigen lijden en genot. Dit is tegengesteld aan de indiscretie van lijden en genot die kenmerkend is voor de cynische weigering om dupe te zijn van de institutie; denk maar aan het zoeken van warmte bij standbeelden en de publieke masturbatie van Diogenes.

Die discretie of verlatenheid van elk individu tegenover zijn gelijken in de utilitaristische institutie is echter slechts de keerzijde van de totale indiscretie van de grote Ander³. Dat is de Ander die alles over iedereen moet weten. De architectuur van het panopticon is dan ook zodanig georganiseerd dat hij van iedereen alles kan zien. Heden zou men zeggen dat alle informatie moet gecentraliseerd worden in die toren, bij die Ander als ik-ideaal; in de positieve overdracht wordt hij immers verondersteld die informatie te integreren en aan te wenden vanuit de beste bedoelingen die hij met zoveel mogelijk individuen zou hebben. Enige vorm van discretie tegenover dergelijke goedwillende Ander is dan ook niet gepermitteerd.

Ik heb de indruk dat psychotherapeuten van allerlei slag, werkzaam binnen een institutie, de neiging hebben om in de daar heersende overdracht, niet alleen van hun patiënten maar ook van hun collega's, te streven naar die centrale symbolische plaats van het ik-ideaal, met wat dit aan zojuist aangestipte consequenties heeft voor de discretie.⁴

2. Koppelvorming in het geniep als imaginaire oplossing

Een tweede vorm van overdracht in de institutie, maar nu als een imaginaire poging tot ongedaan maken van het reële verlies waarmee de positieve overdracht op die institutie konfronteert, is de koppelvorming met het ideale ik. Wie in een institutie werkt, staat bloot aan de verleiding om zich te verstrikken in een bijzondere band met een collega waaraan men zich kan spiegelen. Vaak heeft die band iets geheim en dus geërotiseerd. Zoals reeds Kafka heeft verraden, hangt er een zwoele lucht in de wandelgangen van elke

²Niemand komt in analyse op zoek naar alleen maar zijn eigen geluk, men komt altijd ook omdat men een ander ongelukkig maakt, omdat men zondigt tegen het utilitaristisch principe van zoveel mogelijk geluk voor zoveel mogelijk mensen.

³In het utilitarisme is de Grote Ander even indiskreet als het subject in het cynisme.

⁴Om alle misverstanden te vermijden wijs ik er op dat die utilitaristische organisatie van de institutie niet een overwonnen historische fase is, maar dat ze ook heden nog stand houdt en misschien wel eens definitief zou kunnen zijn. Dat utilitarisme is inderdaad de hoek van waaruit de liberale winden doorheen onze zogenaamde postmoderne instituties blijven waaien, liberalisme dat van het geluk een politieke faktor maakte in het kapitalisme van de industriële maatschappij. Het panopticon blijft dan ook ergens de blauwdruk vormen van de architectuur waarin ook heden nog onze instituties voor een groot stuk zijn ondergebracht: scholen, kazernes, psychiatrische instellingen, gevangenissen, bedrijfsgebouwen - maar de meest uitgezuiverde vorm blijft nog altijd het concentratiekamp.

institutie, bijvoorbeeld zijn gerechtsgebouwen en bureaucratische vestingen met hun onbereikbare opperrechters en topambtenaren.

In de mate dat die koppelvorming heteroseksueel is, beschouwt Freud ze in zijn "Massenpsychologie" als een subversie van de utilitaristische institutie rond de leider, die eerder homoseksueel zou zijn in die zin dat daarin alles aan de mannelijke maatstaf van het zichtbare wordt afgemeten.

De psychotherapeut die, door de beste analytische bedoelingen beziel, weigert om binnen een institutie het symbolische ik-ideaal te incarneren dat weet wat het beste is voor iedereen, dergelijke analytisch geïnspireerde therapeut loopt bij uitstek het risico om zichzelf buiten spel te zetten in een soort verschoven vorm van dat geërotiseerde imaginaire koppel, met de daaraan inherente impasses in verband met de discretie.

In een typisch scenario worden dan vooreerst de binnen de therapie uitgewisselde intimiteiten jaloers gekoesterd in het therapeutisch koppel, als een geheim. De therapeut vormt als het ware een lichamelijk schild tussen het indiskrete oog van de grote Ander met al zijn spionnen en de intimiteit van zijn patiënt. Vermits dit echter de therapie erotiseert, niet alleen in de ogen van die spionnen van de Ander, maar ook voor de patiënt en tenslotte ook voor die therapeut zelf, verschuift zich die koppelvorming meestal naar een collega waarmee men wel kan spreken over die patiënt met zijn zogezegd 'analytische' geheimen. In elke institutie, zelfs in de instituties die de psychoanalyse niet in het hart dragen, vindt de psychotherapeut die verliefd is op de psychoanalyse wel één sympatisant die dat ook een beetje is. Het delen van een 'analytisch' geheim rond de intimiteit van een patiënt leidt dan wel eens tot een geheime intimiteit tussen twee collega's.

3. Psychoanalytisch discours als reële oplossing

In een institutie onder overdracht, gegrepen door de storm van die overdracht, lijkt een psychotherapeut dus te moeten schipperen: ofwel versteent hij in de officiële positie van het symbolische ik-ideaal, de baas die verondersteld wordt te weten wat het beste is voor iedereen en waaraan iedereen zich dan ook op utilitaire wijze onderwerpt - ofwel wordt hij opgeslokt door zijn geërotiseerd spiegelbeeld, het imaginaire ideale ik, en vormt hij een geheim koppel rond het geheim van de patiënt.

Er loopt echter nog een zeer smalle derde weg tussen die steile Scylla van het ik-ideaal en die afgrondelijke Charybdis van het ideale ik. Die uitweg, die deze is van het reële objekt (a), vindt de psychoanalyse slechts als ze zich laat leiden door het stukje overdracht dat binnen de institutie niet kon bemeesterd worden door het symbolische ik-ideaal of het imaginaire ideale ik. En dat is de hysterische overdracht.

Door de wijze waarop ze zich ten dienste stelt van die hysterische overdracht, door noch het ik-ideaal te spelen noch een coalitie aan te gaan met het ideale ik, duwt de psychoanalyse het subject uiteindelijk opnieuw met de neus op zijn reële verlies, wat ik het driftoffer aan de institutie heb genoemd. Het einde van een analyse brengt dus een herhaling of, beter, een bevestiging van het reële verlies door de institutie: wat Lacan bestempelt als de *destitution subjective*, de afzetting of ontzetting van het subject. Die de-stitutie op het einde van een analyse is letterlijk het tegengestelde van de in-stitutie. Dat ze subjectief genoemd wordt, betekent inderdaad niet dat die destitutie een louter individuele aangelegenheid is, het feit bijvoorbeeld dat men na een analyse niet meer kan zijn wie men daarvoor moest zijn. Maar die destitutie uit zich ook, en vooral, als een heuse des-institutionalisering, een crisis of reële onmogelijkheid in de verhouding van het subject tot de instituties waarvan het tot dan deel uitmaakte middels zijn symbolische ik-ideaal en zijn imaginaire ideale ik. Zoals gezegd is dit de bevestiging van wat het subject onbewust weet door zijn positieve overdracht op zijn

instituties te verliezen.

Dit is dan het moment waarop het subject kan kiezen voor een eigen verlangen. Dat eigen verlangen betekent enerzijds dat het subject dat reële verlies of driftoffer op zich neemt als noodzakelijk, zich er ergens mee verzoent dupe te zijn van zijn instituties in die zin dat het slechts onlust terugkrijgt in ruil voor de lust die het daaraan opoffert. Maar anderzijds speelt in dat verlangen toch ook de drift nog door, het verlangen drijft het subject ook om iets te doen: om werk te maken van die institutie in plaats van te wachten tot een of ander omhooggevalen ik-ideaal dekreet wat het hoogste geluk is en wie daar recht op heeft, en zich ondertussen maar te laten lam leggen in even geheime als ideale liefdes. Dat eigen verlangen maakt iemand het leven dus niet makkelijker.

En we kunnen inderdaad vaststellen dat veel analytici, en ik richt mij thans tot de sprekers, vanuit de subjectieve destitutie of des-institutionalisering op het einde van hun eigen analyse, zich ontpoppen tot katalysatoren van een permanente institutionele revolutie, niet alleen in de instituties die ze zelf uit de grond van hun eigen verlangen stampen, maar ook in vele instituties die hen binnen haalden. Dat eigen verlangen doet hen hun eigen weg banen niet alleen binnen allerlei instituties, maar ook doorheen de muren van die instituties.

Doorheen de muren van de institutie: dat lijkt mij een interessant uitgangspunt om de gevolgen voor de discretie van die ethiek van het volgen van de weg van het eigen verlangen binnen de institutie onder overdracht aan te snijden.